

Kőbányai János

A Jelen és Múlt határ(őr)vidékén

Egy hosszabb tanulmány bevezetése

Hol húzódik a mezsgye jelen és múlt között? Ha a mellettünk lezúduló időt a „közelmúlt” szűkítésével igyekszünk is szakaszolni-megzabolázni, a kérdés akkor is fel-felhorgad. S ami még nyugtalanítóbb: mi jelzi és jelenti a mezsgyehatárt ebben a sodrásban? Egy bizonyos mennyiségű pszichikailag és fiziológiailag érzékelhető idővallum lenne a „korszakváltás” mértékegysége, mint például egy-egy nemzedékhez is köthető emberöltő (25 év)? Hiszen a múlt idő érzete kétségtelenül a szubjektumban alakul ki: az „eltűnt idő nyomában”, s vele az emlékezés különböző fázisai és módszerei.

Avagy kataklizmák szabdalnák fel az időt? Azaz: a történelem tektonikus mozgásai végzik el korszakokra hasogatás munkáját?

Akinek hosszabb időt adatott meg élnie – különösen az elmúlt évszázad felgyorsuló idejében –, annak módja volt/van megtapasztalnia mindkét fajta időszámítást. Ellenőrizheti a lassú átalakulást, amelynek során a tudat átértékeli az idő érzetét, nevezetesen, hogy minden, ami előtte történt, az szilárdan a múltban volt, s ami pedig vele történik, az a jelen. S majd aztán egyszer csak arra döbben, hogy az is azzá hűl ki, aminek napról napra formálódódását tanúként élte meg. Sőt: ez a sajátjának, bensőségesnek megélt idő, kicsúszván a talpa alól már *ún.* objektív kutatás tárgyává is vált – leginkább azért, hogy elhelyezhető legyen egy nagyobb mélységélességű-perspektívájú elbeszélésben.

A második világháború (szempontomból: a holokauszt) után született nemzedékek számára 1939–1945 törésvonalán szakadt le (és ketté) az idő egyértelműen múlttá s az ezeréves magyar történelem folyama szempontjából pedig közelmúlttá, vagy tudományos szakkifejezéssel: „legújabb kori történelemmé”. S csak most, a kétezres évek első évtizedeiben érzékelni egyre inkább, hogy az azóta eltelt három vagy négy emberöltőnyi idő is előrecsúszott az időben, s ezért már az is megkezdte történelemmé jegecesedését. Ha e korszakokat bizonyos személyek (apafigurák) neveivel jelezzük – mint ez a legújabb kori magyar történelemben, attól kezdve, hogy az ország 1918-ban a középkor utáni hosszú paúza után visszanyanyerte a függetlenség-

gét, bevettnek látszik – akkor a Kádár-korszak még érezhetően meleg és képlékeny felületén is megkezdődhet az emlékfeltárás munkája.

A még elhomályosító gőzöktől süppedő talajú fikciós világról az ide először bemerészkedő számára revelációsan fájdamas. (Mert olyan halott világban jár, amelyről a reflexei úgy tudják, hogy még él.) Ugyanakkor az idő meghökkenően új perspektívája megannyi friss felfedezésre nyújt alkalmat. Ugyanis a kimerevedő holdkráter-táj egészen más – mélyebb és karakteresebb – dimenziókat és leleteket produkál, mint amikor felmutatásukért az élő húsba kellett metszeni. Mindehhez az a legfrissebb időeltolódás nyitotta meg a lehetőséget, amelynek során a Kádár-korszakot lezáró *ún.* rendszerváltás átmeneti kora is lezárult. (Szerencsére jóval hosszabb és nagyhatalmi nyomástól mentesebb idő adatott ennek az átmenetnek a számára, mint ama 1945–1949-es koalíciós előkép-korszakának, s ezért a valódi erőviszonyai alapján bonthatta ki magát.) Mindezt a Kádár-kor már nemcsak a Horthy-korszak ellentétéként, vagy meghaladott-megtagadott(nak hitt) korszakként vizsgálható – mindaz, ami benne történt és született –, hanem a nagy folyam egészeként, ami ezer éve hömpölyög a Duna mentén.

Minden bizonnyal sok-sok élet és mű is másképp lesz értelmezhető azután, hogy emléke kiszabadult azoknak a korszakoknak az öleléséből, amelyek élő – erősen szorító vagy már gyengülő karokkal kapaszkodtak a megítélésükbe. Még akkor is – ez azonban egy más történet –, ha a kánon nem, szinte biztosan nem rajzolódhatik át e felfedezések nyomán. Azonban a kánon nemcsak talmi jelenség, s nemcsak meglepően szűk, azaz: társadalmilag nem szignifikáns kör alakítja ki, hanem csak ritka alkalmakkor ragadja meg a magyar társadalom korszakainak szignifikáns fikcióba sűrített mozzanatait. (Szerintem az irodalmi műtől – esztétikai értelemben is – ez a kritérium is elvárható.) A kánonhiányosság inkább a magyar társadalom önmagával való szembesülésének a hiányára döbbsent, az öngyógyító terápia elmulasztása krónikus hajlamára.

Azonban még mindig jobb nem bent lenni a kánonban, mint nem létezni. Legalább így magát a kánont (az önismeretet) van/lehet mivel szembesíteni. Ugyanis – ez is a magyar szellem géniuszára jellemző adalék –, hogy a kánonba ajánlható művek mégis megszülettek, kihordásra kerültek: léteznek – még csak nem is az asztalfiókban.

Elvileg akár be is áramolhatának a diskurzusba! Azonban ez csak egy teoretikus lehetőség, hiszen a kánonból nem véletlenül, hanem az általuk is ábrázolt társadalmi anomáliák föltárása elviselhetetlensége okán rekesztettek ki. Ezért inkább megmaradnak a marginális létben. Lángba ugyan nem borítják a kánont, s főképp nem az azt tartó kulturális szerkezeteket. Mégis: szűk hatókörben jelen vannak. Fel-felmutatva a „lehetett volna” más irányokba vivő utak alternatíváját.

Azonban nem is a kánon s a velejáró közismertség a lényeg – vagy ha igen: csak a terápiás hatás szempontjából –, hanem az elbeszélés alapjai és anyagai, amelyeket hál’istennek meg lehet találni a most történelemmé homogenizálódott idő archívumaiban.

*

A holokauszt megriktította nemzedékből származó alkotónak még az életben maradás feladatát és szerencséjét is teljesítenie kellett, ahhoz, hogy pályáját befuthassa. (Radnóti Miklós felemelő kivételén kívül, akinek éppen a különös, Jehosua ben Joszéf-típusú nem-túlélés túlélése teremtette meg és értélte át- és föl az életművét.)

Ugyanis a nem túlélés okán számos művész – néhány sietősen kiadott kötettel és sereg folyóirat-publikációval a háta mögött – örökre kihullott a magyar irodalom emlékezetéből és épületéből csupán csak azért, mert fiatalon meghalt, leginkább (életkoruk erre predesztinálta őket) valamelyik munkaszolgálatos század „mozgó vesztőhelyén”. Sajátos névsorolvasásunkon a *Száz év zsidó magyar költői* (Budapest, 1943) antológia „A maiak” szekciójában (összeállította: Mohácsi Jenő) még együtt szerepeltek (bár lehet, az antológia megjelenésekor már nem voltak mindnyájan életben), s alig két évre rá, már a túlvilágról a *Magyar mártír írók antológiájában* (Budapest, 1947, összeállította Bóka László, s majd egy kiegészített változatában – összeállítók: Keresztury Dezső és Sík Csaba, Budapest, 1970). Sőt: még később is együtt maradtak, ha más hangsúlyok rendezőelve alapján is *A történelem futószalagán, antifasiszta lírai antológia* (Budapest, 1965, szerkesztette Kerékgyártó István), valamint a „Amíg szívük dobog”, *válogatás a szocialista irodalomból, 1932–1944, 1975* (válogatta Benjámin László, Illés

László, Markovits Györgyi) című kötetek közösségében.

Azonban a magyar zsidó sors marginálisai – a túlélők – milyen pályát futottak-futhattak be a „kizökkent időben”? Ezt azért is érdemes figyelemmel kísérni, mert irányt mutathatnak a fantáziának, hogy az elpusztultaknak potenciálisan milyen lehetett volna a beilleszkedése a holokauszt által múltra és jelenre széjjelhasított időben. Annál is inkább érdemes most ezt a rekonstrukciót elvégezni, mert ilyen felvetésre eddig nem kerülhetett sor – bizonyára azért, mert most két egymásra következő „korszak” (a Kádár-korszak, a rendszerváltás kora) lezárultával most nyílt ki a Kádár-korszak mint történelem előtt a felfedezések kapuja.

A holokausztot túlélő, s rövid bizonytalan átmeneti korszak után a Rákosi- és Kádár- korból átsodródó zsidó íróknak, költőknek egyszerre két teher nehezedett a vállára. A felelősség és kötelesség, amellyel a túlélés kiválasztottsága nyomasztotta a vissza- vagy beilleszkedésüket a szintén kizökkent idő örvényébe került magyar társadalomba. Ez azért is emberpróbáló volt, mert ezt a kísérletet minden bizonnyal nem túlélő néptük és nemzedékük figyelő tekintete is kísérte – legmélyebb énjükből, ahol a mellőlük elesett társak emléke élve maradt. Ugyanakkor igazodniuk kellett a jelenük túlélése érdekében erőszakosan újszerű jelenkorukhoz is. A követelménynek, hogy nincs, vagy idejétmúlt a zsidó azonosság túlélése, ezért az idők szavát követve (az antifasizmus közvetítő csatornáin) fel kell szívódnia a proletár internacionalizmusba.

Hogyan feleltek meg e kihívásoknak a pályájukat zsidó azonosságból indító alkotók? Mit hozott az interakciójuk a szocializmus mélyhűtőjébe jegelt magyar társadalommal? Legalábbis az irodalomban kitapintható felszínén? Eddigi ismereteink vagy a közvélekedés szerint (de nehézkes a fogalom körülírása, hogy mi szerint is) a Rákosiéval megtalpalt Kádár-korszak nem volt alkalmas a zsidó azonosság művészi transzponálására, a gyászmunkára, vagy más kifejezéssel: ez az önkifejezést elfojtotta a hatósági- és az öncenzúra.

Mindezért talán nem olyan primitív kérdés, amilyennek látszik: mi a „nyilvánosság”? Ezt a fogalmat érdemes megvizsgálni a „kulturális terek” mentén, amelynek dichotomiáját a *Szétszálazás és újrászövés, A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Budapest, 2014) című Ph.D-tézisemben dolgoztam ki. Itt arra jutottam, hogy a magyar zsidó írók szellemi tevékenységét egy különös, kétosztatú keret sajátos dinamikája határozta meg. Már a magyar zsidók teljes politikai és állampolgári emancipációja előtt (1867, 1895) megkez-

dődött szellemi elitjének a szétválása két (később, a cionizmus megjelenésével három) „kulturális erőter” mentén – a vallási (népi) és vele szemben, vagy azt meghaladni vélt az ún. univerzális kulturális fórumok és műhelyek kétfelé húzó „erőtereiben”, amelyeket a legsokrétűbben a média képviselt.

A zsidó vallási médiát azért nem lehet más vallások fórumaival összehasonlítani – itt is kibújjik a zsidóság összehasonlíthatatlan egyediségének a szöjge a zsákból –, mert a zsidóknál a vallás ernyője etnikai eredetet, kulturális hálót, sőt: a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyet, s a legátfogóbban pedig: sorsot (Kertész Imre óta: „sorstalanságot”) is lefed. E termékeny megosztottság pedig – (legalább is számomra revelációként) – a Rákosi- és Kádár-rendszerben folytatódott.

Vajon egy kérségtelenül totális politikai diktatúra képes-e a nálánál egyébként demokratikusabb rendszer legvilkolta zsidóság maradékából a zsidó azonosság igényét teljesen maradéktalanul kiirtani? (A szellemi elit az egész közösséget képviseli szignifikánsan.) E kérdés megválaszolásához érdemes az előző korra kidolgozott sémához: a dichotóm osztató kulturális terekhez fordulni – még ebben az uniformizáló korban is.

Annál is inkább, mert a manifeszt „zsidó fórumok” az egész 1948-tól 1988-ig tartó időszakra könnyen lokalizálhatóak, mivel a különböző zsidó irányzatokat („egyházakat”, azaz az ortodoxokat, a neológokat és a status quo irányzatot) felső parancsra magába gyúró, hivatalos zsidó vallási szervezet: a MIOK (Magyar Izraeliták Országos Képviselete) kiadványait takarhatják csupán. Ezek pedig nem állhattak másból, mint a mai is működő (1945-ben indult) *Új Élet* heti, majd kétheti lapból (és két *Naptár*ából, 1959, 1960–61), valamint a Scheiber Sándor szerkesztette (öt), könyvesbolti forgalomba – azaz a nagy nyilvánosságba – nem került *MIOK Évkönyvből* (1970–1980).

Az *Új Élet*, akárcsak ma is, kapható volt az újságos standokon, és elő lehetett fizetni rá. (A „kőbányai” nagymamám kezében mindig láttam – sajnos nincs már kit megkérdezni, hogy előfizette-e, darabonként vette-e, vagy valakitől rendszeresen kölcsönkapta?) Erről a sajtótermékről az volt a tudásom, sőt tapasztalatom, hogy a lehető legnívótlanabb, vagy: provinciálisabb magyar újság. (Amikor érdeklődésem a zsidó kultúra művelése irányába fordult, magam is publikáltam benne abban az illúzióban, hogy munkámmal javíthatok rajta.) Nemrégiben, egy véletlen folytán – mert arra gondoltam, hogy a hasábjaira sodródhatott néhány, a holokauszt friss élményét feldolgozó vers – végigolvastam a keletkezésétől egészen addig, amíg eljutottam

benne az élő (a jelen) tapasztalataimat visszaigazoló fordulatig, azaz: a meredek nivóvesztésig. E sajnálatos fordulatnak semmi köze nem volt a politikai rendszerhez. Az ok jóval prózaibb, ugyanakkor szakmai szempontból lényegesebb. Alapításától a régi világban (a múltban) edzett újságírók szerkesztették a lapot (Roóz Rezső – Budapest, 1879–1963, Budapest –, aki egyébként az egyetlen, a zsidótörvények után engedélyezett lapot is „csinálta”, a *Magyar Zsidók Lapját* (1939–1944, október), amelyről kimutattam, hogy struktúrájában és szerzői részében a legnagyobb magyar zsidó újság, az *Egyenlőség* (1882–1938) folytatásának is tekinthető (haláláig, álnéven Szabolcsi Lajos is írt benne), tehát személye és tudása híd szerepet is játszott. Roóz halála után Kecskeméti György vette át tőle. S miután e magyar kultúrában mélyen beágyazott szerkesztő-újságírók kihaltak, vették át rabbik az *Új Élet* irányítását – egy másik szakma, lehet, jellesei. (Domán István, aki 1984-től 1991-ig szerkesztette az *Új Életet*, jó tollú emlékezőnek is számít, azonban a lapszerkesztés merőben más készséget és szemléletet feltételez, bármennyire is az írás az anyaga.)

Mindezt összefoglalva megállapítható, hogy az *Új Élet*, felerősítve a Scheiber Sándor szerkesztette *MIOK Évkönyvekkel* (és a professzor vezette Országos Rabbiképző legendás emlékü kidusaival és más társadalmi eseményeivel), azaz a „partikulárisnak” tudott és bélyegzett belső, s vallási álarcban mutatkozó zsidó „kulturális tér” nagyobb százalékban képviselte az ún. egyetemes „kulturális teret” a Rákosi- és Kádár-korszakban, mint tette ezt a holokauszt előtt. Ez így – szerintem revelációsan új tudás. Új kutatási terület, amit fontos beilleszteni a magyar zsidók történetébe. Annál is inkább, mert ez a 40 éves bolyongás a szocialista (Rákosi és Kádár) kor sivatagjában a hiányzó láncszem a következő, a rendszerváltás kori s az azutáni – most kezdődő, ki tudja hová tartó jelenünk között.

Ugyanis ezekben az elvileg nyilvános, de az előítéletektől s a ráhordott nivótlansággal hermetikusan eltakart „kulturális tér” süllyedő Atlantisza ropant kincseket hordoz. (Éppen ezért sürgősen kívánatos lenne, ha az egy-két közkönyvtár mikrofilmen hozzáférhető *Új Élet*-anyagát az interneten lehetne, a mai kor szokásaihoz alkalmazkodva, kutatni. Mint az *Egyenlőséget* és a *Magyar Zsidók Lapját* a jeruzsálemi *Sifriat Leumi* jóvoltából. Ha ez megvalósulna, akkor a tisztaeszlelő pertől a rendszerváltásig, sőt tovább is, lenne egy egységes magyar zsidó történelmi esemény-tárunk.)

És a (Rákosi-)Kádár-kor ún. egyetemes kulturális tere?

Abban hogyan alakult a magyar zsidó szellem túlélőinek a zsidó azonosságot (sorsot és „sorstalanságot”) felmutató reprezentációja? Itt persze sokkal nehezebb a dolgunk. Nemcsak a roppant és tematizálatlan anyag okán, hanem mert két folyamat egymást kioltó jelenségével kell számolni. Magával a nyilvánossággal és a szinte a cenzúrával egyenlő recepcióhiánnyal. (Ami tágabb értelemben egyenlő – a gábrieles szoborig vezető – szembenézés-hiánnyal.) Hiszen a később Nobel-díjjal jutalmazott Kertész Imre *Sorstalansága* sem ebben a korban született? Nem ott jelent meg kétszer is? Nem az a kor finanszírozta-e NDK-s megjelenését, ami ugródeszkának bizonyult a világhírhoz? Azonban minden visszhang nélkül. (Ember Mária *Hajtűkanyarjának* – 1974 – azonban volt recepciója, s Száraz György révén be is került a diskurzusba.) (Már a saját jelenében is készült átfogó elemzés a Kádár-korban született zsidó és holokauszt-reprezentációról, a nagy kataklizma előtti kor beágyazottságában – Földes Anna: „Tudja-e, mi az üldöztetés? Gondolatok az emlékezés regényeiről.” Többéves hasztalan publikációs próbálkozás »cenzúra« után a Rónay György szerkesztette *Vigiliában* látott napvilágot az 1977. januári számban. Gergely Ágnes hívta fel erre a figyelmem.)

Vihar Béla (Hajdunánás, 1908–1978, Budapest) életműve elemzéséhez keresve a kapcsolódási-tájékoztató pontokat, két könyvhöz fordultam – felszínesen bennem ragadt olvasmányélmények alapján. *Az utas* című rádiójáték pandanjaként el- (vagy újra?)olvastam Gera György (Nagyvárad, 1922 – 1977, Budapest) hasonló szituációt – a koncentrációs tábor lakója visszamegy a tett színhelyére, a jelenlegi Németországba – feldolgozó *Terelőút* című regényét (1972), valamint a parasztok és zsidók együttéléséről szóló korai szociográfiáiról derengő emlékeim miatt Sásdi Sándor (Varga, 1898 – 1992, Budapest) *Fehér kenyér*, 1946, 1967, 1979 című szociografikus ihletésű önéletrajzi regényét, amelynek a pontos rajzú falusi kisvilága a holokausztba csatornázódik be. (*A Múlt és Jövő* indulásakor az idős író megkeresett ennek egy öregkori gyengébb változatával – *Az utolsó szó jogán*, Budapest, 1992 –, s innen, a mai időből visszatekintve, szégyenletesen nem foglalkoztam vele.)

A már leitmotívként itt emlegetett korszak-lezárltságok után – mert ezek elsősorban a pszichében húzzák meg a mesgyéiket – ezt a két, nyilvánosságban megjelent, antikváriumokban még mindig föl-lelhető művet ma remekműnek ítélem. Gera György regényét nemcsak Kertész Imre *Sorstalanságával* lehet mérni, de modernsége s a dokumentum-betétek koncentráltága okán akár följe is lehetne helyezni, arról nem beszélve, hogy időben le-

is előzte. (De kár, hogy ezt Kertész Imrével most nem beszélhetem meg, hogy olvasta-e, annál is inkább, mert *A nyomkeresője* – 1979 – ugyanebből az alapélményből indul ki. (Gergely Ágnes elmondta nekem, hogy Gera György szívinfarktusos halálát félig-meddig a recepció hiánya okozta.) Sásdi könyvét csak a *Puszták népéhez* lehet hasonlítani – de a zsidó kocsmáros házából szemlélt világ annál még sokrétűbb és egyetemesebb, mert az apokaliptikus univerzális embertörténetébe csatornázódik be. Hogyan nem tudhattam mindeddig erről? S hogyan nem tud erről a magyar irodalom ún. köztudata? Ahol ilyen művek maradhatnak recepcióhiányosak, mi minden rejtőzhet még a meddőnek ítélt korszak sifonérjában? Minderre Rudnóy Teréz *Szabaduló asszonyok* című 1946-ban megjelent regénye dupláz, ami 2011-ben Nyerges András javaslatára és utószavával újra megjelent. Az új kiadás nem jelentett felvételt a kánonba, vagy akár csak jottányi változást a köztudatban. Péntek Orsolyán kívül más nem vette észre a regény kivételes értékeit – megszületése kivételes idejéről nem is szólva. („Egy remekmű nyomában”, *Magyar Hírlap*, 2011. jún. 9.) Ő hívta fel rá az én figyelmem is (mert még a felsorolásokból is kimaradt) – Péntek Orsolya: „Lenni kell, Az első magyar holokausztregény írója, Rudnóy Teréz nyomában”, *Múlt és Jövő*, 2016/1 –, s az én felkérésemre mesterem, Heller Ágnes is elolvasta – *Olvasónapló*, 2015–2016 –, hogy hasonló kérdéseket horgasszon fel magában: „Hogyan lehetséges, hogy nem tudtam erről a könyvről? Pedig 1946-ban nemcsak, mint mindenkor faltam a könyveket, hanem kerestem is az olyan könyveket, amelyekből még valamit megtudhatok apám temetőjéről, Auschwitzról. ... S még az utolsó húsz évben sem hallottam erről az igaz, nemes, drámai regényről semmit.” (279. o.)

E „véletlenekből” és sporadikus példákból azt tanácsos leszűrni: hogy már nem egyes szerzőket és műveket kell(ene) felfedezni és beemelni az irodalmi (nemzeti) köztudatba, s vele a „kollektív emlékezetbe”, hanem magát a korszakokat, amelyről a felszínes tudásunkat illene teljesen átértékelni. Ezzel nemcsak azokat a kiesett összekötő történeteket, atmoszférákat ismerhetjük meg, amelyek a saját életünk szerves és meghatározó előzményeinek számítanak, hanem a gyökereinél ragadhatjuk meg a saját történetünket (saját magunkat) – amely ezáltal oly vigasztalóan függetleníthetővé válhat a politikai eseményekkel, politikai vezetőkkel fémjelzett koroktól.

S ezáltal nem a szembenézés alól felmenteni hajlamos múlt, hanem a még ki nem hűlt közelmúlt tükrében vizsgálódva kerülhetünk önmagunkhoz egyre közelebb – ki, a jelen napvilágába.